

HARMADIK RÉSZ.

KÖZMŰVELŐDÉS.

A) A közművelődés általában.

Aradvármegye lakossága, művelődési viszonyait tekintve, nem tartozik az ország első törvényhatóságai közé, ellenben Arad sz. kir. város a leghaladottabb és legfölvilágosultabbak egyike az országban. Az értelmi kereset az 1890-iki fölvétel szerint jelentékeny módon van Aradon képviselve, mivel az értelmiség főcsoportjai összesen a lakosságnak 2.21⁰/₀-át képezik a városban, míg a megyében csak 0.43⁰/₀-át teszik annak. Közigazgatással a megyében 301, a városban 259, igazságszolgáltatással a megyében 99, a városban 200 egyén foglalkozik. A közegészségügyet a megyében 85 férfi és 128 nő, a városban pedig 62 férfi és 43 nő szolgálja. A tanügy után él a megyében 340 férfi és 66 nő, a városban pedig 126 férfi és 100 nő. Egyházi szolgálatban a megyében 281, a városban pedig 39 egyén. Irodalomból és művészetből a megyében csak hét férfi és 1 nő él, ellenben a város 44 férfi és 29 nő irodalmi és művészeti működésének színtere. Ha ehhez az egyéb értelmi kereseti ágakban elfoglalt s a törvényhatóságban összesen 26 férfi és 7 nőtől álló csoportot hozzáadjuk, kiderül, hogy az összes tulajdonképeni értelmiségi keresetekben a megye területén 1312, a városban pedig 931 egyén szerzi meg élelmét. — Olvasni, írni tudás tekintetében Arad vármegye meglehetősen hátul sorakszik; az 1890-ik évi fölvétel szerint fájdalom a Tisza-Maros szögének utolsó megyéje volt, mert a 6 éven felüli népességnek a férfiak közül csak 37.04⁰/₀-a, a nők közül pedig 22.57⁰/₀-a tudott írni és olvasni; csak olvasni tudott a férfiak közül 0.44, a nők közül pedig 1.79⁰/₀; sem írni sem olvasni nem tudott a férfiak közül 62.52⁰/₀, a nők közül 75.64⁰/₀. E tekintetben nemcsak a szomszéd Békés, hanem a sokkal rosszabb viszonyok közt levő Temes, Torontál, sőt Krassó-Szörény és Bihar-megyék is jóval megelőzik. A dolog természete szerint sokkal jobbak az írni-olvasni tudás számarányai Arad sz. kir. városában, mert itt a 6 éven felüli népességnek a férfiak között 71.12, a nők között 55.49⁰/₀-a tudott írni és olvasni; 1/2⁰/₀-ot meghaladott (0.56) a férfiak, 2⁰/₀-ot pedig (2.08) a csak olvasni tudó nők arányszáma. De bizony még mindig 28.32⁰/₀-a a

férfiaknak s 42.43%-a a nőknek nem tud sem írni sem olvasni. Arad városát e tekintetben Temesvár (19.91%—32.92%), Nagyvárad (20.94%—31.93%) meghaladják és Arad a szab. kir. városok közt közvetlenül Szeged előtt sorakozik (29.55—43.76%). A statisztikai ős anyagból kivont részletes adatokat összehasonlítva a nyelvvel s a hitfelekezettel a következő táblázatok mutatják be:

Az olvasni-írni tudás Aradvármegyében

összevetve a nyelvvel.

Nyelv	olvasni-írni tud		csak olvasni tud		sem olvasni sem írni nem tud		Összesen	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
magyar	24579	21294	336	1300	17098	22173	42013	44767
német	10723	9127	83	1137	7276	8957	18082	19221
tót	891	652	34	46	1241	1293	2166	1991
oláh	20860	6723	188	94	84612	96480	105660	103297
ruthén	28	13	1	—	72	85	101	98
horvát	41	14	—	—	16	6	57	20
szerb	487	300	2	7	657	747	1146	1054
vend	—	1	1	—	—	—	1	1
örmény	1	2	—	—	—	—	1	2
czigány	10	4	—	—	1325	1324	1335	1328
külföldi	437	300	3	10	186	200	626	510
bolgár	17	—	—	—	21	5	38	5
olasz	45	17	1	—	5	9	51	26
Összesen	58119	38447	649	2594	112509	131279	171277	172320

Az olvasni-irni tudás Arad szab. kir. városában

összevetve a nyelvvel.

Nyelv	olvasni-irni tud		csak olvasni tud		sem olvasni, sem irni nem tud		Összesen	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
magyar	8369	7970	66	298	3590	5608	12025	13876
német	1899	1893	11	76	533	1214	2443	3183
tót	101	63	1	14	72	107	174	184
oláh	1333	535	13	9	2694	3289	4040	3883
ruthén	1	1	—	—	—	2	1	3
horvát	12	9	—	—	3	1	15	10
szerb	348	196	2	2	553	603	903	801
vend	—	—	—	—	—	—	—	—
örmény	—	—	—	—	—	—	—	—
czigány	3	1	—	—	53	65	56	66
külföldi	158	93	2	5	47	55	207	153
bolgár	11	—	—	—	16	5	27	5
olasz	23	15	1	—	3	5	27	20
Összesen	12258	10776	96	404	7564	10954	19918	22134

Az olvasni és irni-tudás Aradvármegyében

összevetve a hitfelekezettel.

Hitfelekezet	olvasni, irni tud		csak olvasni tud		sem olvasni, sem irni nem tud		Összesen	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
római	23801	20106	314	1979	19991	24854	44106	46939
görög	1325	484	10	11	5357	5953	6692	6448
örmény	3	2	—	—	—	—	3	2
görög	20451	6706	184	100	81453	93090	102088	99896
örmény	1	—	—	—	1	—	2	—
ágostai	2205	1788	44	125	1601	1732	3850	3645
helvét	6757	5965	74	328	3327	4336	10158	10629
unitárius	23	10	—	1	7	13	30	24
nazarénus	35	16	6	16	23	42	64	74
baptista	6	7	—	—	3	1	9	8
anglicán	—	1	—	—	—	—	—	1
zsidó	3508	3361	17	34	746	1258	4271	4653
mohamed.	—	—	—	—	—	—	—	—
ism. vall.	2	—	—	—	—	—	2	—
hitf. nélk.	2	1	—	—	—	—	2	1
Összesen	58119	38447	649	2594	112509	131279	171277	172320

Az olvasni és írni-tudás Arad szab. kir. városban

összevetve a hitfelekezettel.

Hitfelekezet	olvasni, írni tud		csak olvasni tud		sem olvasni, sem írni nem tud		Összesen	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
római	6645	6614	58	258	3270	4951	9973	11826
görög	154	77	—	5	384	410	538	492
örmény	3	2	—	—	—	—	3	2
görög	1682	791	13	11	3033	3721	4728	4523
örmény	—	—	—	—	1	—	1	—
ágostai	528	377	4	15	96	201	628	593
helvét	1223	1032	11	91	504	1048	1738	2171
unitárius	11	5	—	1	—	3	11	9
nazarénus	7	3	—	—	1	7	8	10
hitfel. nélk.	2	1	—	—	—	—	2	1
zsidó	2003	1874	10	23	275	610	2288	2507
Összesen	12258	10776	96	404	7564	10954	19918	22134

Aradvármegyének nemcsak közigazgatásilag és közgazdaságilag, hanem közművelődésileg is Arad sz. kir. város a központja. Ennek szellemi élete és erkölcsi befolyása bir a megyére is közvetlen hatással. A megyei értelmiségnek is, nemzetiségi különbség nélkül, a nyomatékosabb része itt lakik s társadalmilag a városival voltaképpen egyet képez. Ezt azonban, sajnos, a magyar és román értelmiségről mondani nem lehet, mivel azok már évtizedek óta, mint a víz és olaj, egymástól elkülönülve, ma sem vegyülnek. Nem e műnek rendeltetése ez állapot okait és orvosszereit kutatni, de a megállapítandó tények közt ez is felemlítendő. Közművelődés tekintetében a helyzet az, hogy úgy a vidéki magyarságnak, mint a románoknak Arad képezi a központját, mely a magyarság összefüggő nagy területének ép úgy, mint a leginkább románok által lakott vidéknek szélén fekszik. Arad sz. kir. városa túlnyomólag magyar, mert a városban azelőtt nagyobb számmal volt németek és szerbek maradványai és újabban a zsidók is hozzácsatlakoztak. Az oláhság azonban egész mostanáig fentartotta és fentartja külön állását. Kulturális törekvései nem azonosak, néha nem is párhuzamosak a magyarság közművelődésének irányával. Állandóan bizonyos feszültség uralkodik közöttük, mely egyes rendkívüli esetek alkalmával éles ellentétté fajul el. Jellemző a magyarság közművelődésére nézve, hogy az — az oláhságra való hatástól eltekintve — e vidéken folytonosan tért hódít; sőt a német községek is nagyobb mértékben kezdenek ahhoz símulni, mint ezelőtt. A sváb falvak lakosságára a városi és megyei magyar értelmiség befolyása kétségtelen, ha a magyar

nyelv ismerete azok között nem is terjed valami nagy mértékben. Még kisebb a haladás az állam nyelvének ismeretében a román községeknél, de érdekes jelenség, hogy a legújabb időben éppen azok köréből folyton jobban kívánják az állami iskolák felállítását. Legújabban e kívánságnak az által akarnak eleget tenni, hogy a megye 106,000 frtnyi kölcsönt vesz fel a magyar agrár- és járadék-banktól ily iskolák építésére, melynek kamatját és törlesztését ($6\frac{1}{2}\%$) az állam fogja fizetni.

A szellemi élet sokkal nagyobb hullámzást és élénkséget mutat a magyarság körében, melynek értelmisége hasonlíthatatlanul nagyobb a románokénál. A monographia második kötetének befejező részében a 721-ik laptól kezdve a 853-ikig ez igen bőven ismertette és adatokkal bizonyította van. Merőben fölösleges munkát végeznék, ha a tudomány, irodalom és művészet terén kifejtett e nagymérvű tevékenységet itt újból be akarnám mutatni, hanem egyszerűen hivatkozva az ott mondottakra, konstátálom, hogy a tudományok és az irodalom terén igen kiváló állást elfoglaló férfiak egész sorozata került ki az aradi és aradmegyei magyarság köréből. Nem oly jelentékeny a románok szellemi élete, de viszont elég figyelemre méltó arra, hogy a közöttük kifejlődött *valóban* kulturális mozgalmakról e helyen is megemlékezzünk.

A román közművelődés sorsa szorosan összeforrott a román nemzeti egyházal. Egyházi az oktatás és egyházi férfiak az irodalom terjesztői és művelői. A román művelődés e szerint csak akkortól fejlődhetett, mióta az egyház maga is nemzetivé vált. A szerb hierarchia, mely a román egyházat e század elejéig lenyűgözve tartotta s az istenitiszteletből a román nyelvet kizárta, legnagyobb hátrányára volt a románság szellemi fejlődésének. Érezte ezt maga az oláhság is s ezért legfőbb vágya volt, hogy a szerb hierarchiától szabaduljon. E kívánság jelentkezése egyidejű a román nemzetiségi öntudat felébredésével, mely a jelen század elejére esik, ugyanarra az időpontra, melyben a román irodalom első nyomai mutatkoztak. Az első lépés az aradi román egyház emancipációja felé az volt, melylyel I. Ferencz király az aradmegyei románoknak a Napoleon ellen vívott harcokban tanúsított vitézségét kívánta jutalmazni. Ugyanekkor az aradi románok a nagytudományú Nicora Mózes vezetése alatt, ki, mint a trónörökös tanára, az udvarnál grata persona volt, mozgalmat indítottak a román nyelv behozása iránt a liturgiában. E mozgalom azonban eredményre nem vezetett s a románok kívánsága csak később teljesült fokozatosan. Fontos lépés volt ez irányban az aradi román nyelvű theologia felállításása 1820-ban, mely lehetővé tette a papság román nyelven való kiképeztetését; a román nyelv egyébként is mind jobban tért foglal a gör. keleti egyházban, míg végre Rác Gerasim püspök azt az aradi székesegyházra s az egyházmegyéjéhez tartozó községekre nézve kötelezővé tette s a szerb nyelvet kiküszöbölte. A román egyház és művelődés ezen

időtől fogva haladt előre, a mit az aradi egyházmegye kifejtett román nyelvű irodalma is bizonyít. Az 1860-as évekből a világi román értelmiség is tevékeny részt vesz a szellemi mozgalmakban. Az aradi oláh értelmiség 1861-ben erélyes akciózt kezdett egy román kultur-egylet felállítására iránt. Így alakult meg tényleg 1863-ban az »Asociațiunea națională în Arad pentru cultura poporului român.« A következő évben t. i. 1864-ben a Mocsonyi család az egylet rendelkezésére egy 100 aranyos díjat bocsátott »a románság eredete, hanyatlása és ujjaszületése« című mű megírására végett annak rendelkezésére.

A román nyelvű irodalomban Aradvármegye és város számos paedagogiai, politikai, egyházi és szépirodalmi íróval van képviselve. Horga Pétertől eltekintve, ki 1801-ben egy vegyes tartalmú művet adott ki »Oglinda« cím alatt, az aradi román irodalom az 1806-ban alapított román praeparandia tanárainak működésével veszi kezdetét.

A román irodalomnak régebbi művelői jóformán mind ezen intézettől kerültek ki, míg az újabbak az intelligencia különféle köreiből valók. A legrégebbi írók egyike *Cichindeal* Demeter paedagogiai és társadalmi író (1775—1818). Kortársa *Diaconoviciu Loga* Constantin paedagogiai és egyházi író (1770—1850), *Constantini* Demeter mint történetíró működött, *Gavra* Sándor (1797—1887) egy encyclopaedikus munkát indított meg. Dr. *Sándor* Athanáz Vergilius Aeneisét fordította le oláh nyelvre. *Aaron* Tivadar mint paedagogiai író működött. *Stanescu* Imre Vazul (1841—1888) mint meseíró és humorista tűnt ki. Dr. *Popa* György, (1841) a hazai románság egyik legtudományosabban képzett férfia, mint paedagogiai, történeti és politikai író működött *Goldis* János a nyelvészeti és az egyházi dolgozataival tűnt ki. Dr. *Petroviciu* Lázár (1856—1881) paedagogiai író volt. Dr. *Vuia* György egészségügyet írt. *Slaviciu* János (1847) a történelmi kutatás terén foglalkozott. *Mangra* Vazul (1850) mint hírlapíró és történész szerepelt. *Hamsea* Ágoston (1849) és *Tuducescu* Athanáz (1850) szépirodalmi írók. *Ciorogariu* Romulus (1853) a morál-philosophiának kiváló művelője az irodalomban. *Russu* János Sirianu az Aradon megjelenő »Tribuna Poporului« napilap szerkesztője s az oláh hírlapirodalomban mint jó stylist is ismeretes.

Arad sz. kir. városnak az egy görög-keleti theologiától eltekintve, *főiskolája* nincs. Erről és a középiskolákról alább részletesen emlékezünk meg. A magasabb szellemi élet, a tudományos búvárkodás e városban tehát állandó támpontokkal nem bír; de azért, mint a monographia említett helyén ki van tüntetve, a tudományos kutatásnak minden téren egyes képviselői voltak, vannak s ha vidékünkéről eltávoztak is, állandó összeköttetést tartanak fenn e megyével és várossal. A népiskolákról, kisdudóvársról, a szakértelem fejlesztéséről olyan bőven emlékezünk meg más helyeken, hogy arra itt is kitérni nem volna helyes. Az emberbaráti inté-

zetekről szintén más helyen szólunk. Végül a közművelődésről, amennyiben az az egyleti, színházi és zenei étellel kapcsolatos, később részletesbe menő fejezetek következnek.

A *hírlap-irodalom* fejlődésére vonatkozó történeti adatok a monographia második kötetének befejező részében a 793—795-ik lapokon bőven ismertetvék. Pótlólag az ott mondottakhoz csak azt jegyzem meg, hogy jelenleg 3 magyar napilap jelenik meg Aradon. A legrégebb ezek közül az »Alföld«, mely a megye nemzetipárti vezérférfinak tulajdonát képezi¹⁾. Történeti sorrendben az »Arad és Vidéke« következik, mely leginkább van elterjedve, tartalomra nézve is a leggazdagabb s megindulásától fogva a függetlenségi párt közlönye. A szabadelvű kormánypárt organuma az »Aradi Közlöny«. Minden hétfőn megjelenik az »Aradi Híradó«. Igen tartalmas lap volt a multban is az Aradvidéki Tanító-Egylet közlönye, erről, valamint a létezett és létező néhány élczlapról, valamint a korábban keletkezett oláh-nyelvű lapokról a monographia második kötetének említett helyein említés van téve. Itt még csupán az pótlandó e tekintetben, hogy az 1897-ik év kezdetétől fogva saját nyomdájában Russu János Sirianul szerkesztése mellett a »Tribuna Poporului« című román politikai napilap jelenik meg.

A közművelődés kiváló segédeszközeit képezik a *nyilvános könyvtárak*. Ezek közül első helyen kell felemlíteni :

1. *Az aradi kir. főgymnasium könyvtárait, melyek közül:*

a) az Orczy-Vásárhelyi könyvtár áll	14246	műből	és	22483	kötettel,
b) a tanári kézi könyvtár	«	1010	«	«	2337
c) az ifjusági könyvtár	«	2233	«	«	3818
	Összesen	17489	műből	és	28638
					kötettel.

2. *Az állami főreáliskola könyvtárában:*

a) a tanári könyvtár áll	789	műből	és	1610	kötettel,
b) az ifjusági könyvtár áll	865	«	«	1489	«
	Összesen	1654	műből	és	3099
					kötettel.

3. *A polgári iskola könyvtárában áll:*

- a) a tanári könyvtár 143 műből és 1830 kötettel,
 b) az ifjusági könyvtár 563 műből és 900 kötettel.

4. *A kereskedelmi akadémiában áll:*

- a) a tanári könyvtár 568 műből,
 b) az ifjusági könyvtár 605 műből.

5. *A Kölcsey-egyesület könyvtára áll 3543 műből és 6070 kötetel²⁾.*

Hátra van még a 6.) *minoritaák könyvtárát* megemlíteni, mely a szerzet zárdájának két szobájában van elhelyezve; a legtöbb könyv az eperjesi és vimpácsi (Sopronmegye) minorita kolostorok könyvtárából való, melye-

¹⁾ A jelen mű nyomtatása alatt e lap 37 évi fennállás után megszűnt. -- ²⁾ Legújabb az Atzél Pétertől megvett jelentékeny könyvtárral bővült.

ket II. József oszlatott fel. E könyvtár 3400 kötetből áll, nagyoobbrészt vallásos vagy egyházi, illetve történeti tartalommal. Abban Pázmán Pétertől kezdve valamennyi magyar katolikus író munkája megtalálható. *Szakkönyvtára* van továbbá a kereskedelmi és iparkamarának Négy jelentékenyebb *kölcsön-könyvtár* is van Aradon, melyek közül kettő jelentékeny, a Krispin-féle 36,000, a Krausz Paulina-féle 40,000 kötettel s azok legnagyobb részt magyar, német, kevésbé francia és angol könyvekből, különösen regényekből állanak. Nehány jelentékeny *könyvkereskedése* is van Aradon; ezek közül a multban a Bettelheim testvéreké volt, jelenleg pedig a Klein Mór örököséi a legnevezetesebb. A *nyomdászat* első jelenségeire e század elején találunk; 1808-ban Tichy János Ferencznek volt itt nyomdája, 1820—25-ig Micsek Antal tartott nyomdát Aradon. 1825-ben már kettő létezett, jelenleg hatnál is több van; ezek közül a legnevezetesebbek Réthy Lipót és fiaé, Gyulai István örököséi, a nyomda-részvénytársaságé s a görög keleti egyházmegyéé stb. Réthy Lipót és fia a *könyvkiadás* terén a legnagyobb tevékenységet fejtette ki s 1847—1896-ig 482 önálló munkát adott ki, melyek túlnyomólag magyar nyelvűek, de román, tót és német kiadványai is vannak. Tartalomra nézve egyházi, iskolai, szépirodalmi munkák, jelentések, politikai röpiratok, költemények, népies munkák, naptárak, történelmi munkák, ponyva-irodalmi művek stb. Egész a legújabb ideig e czég adta ki az »Alföld«-et és sok százezer példányban hozta forgalomba az »Alföldi Naptár«-t. Ha nem is ily mérvű, de szintén jelentékeny kiadói tevékenységet fejtenek ki a többi nyomdák is.

A *képzőművészet* terén a legszegényebb városunk. Kivéve az *építészetet*, egyik ágát sem művelik e vidéken. Egy pár jelentékeny *szobor* azonban ékesítette és ékesíti a város tereit. Azelőtt a Fő-téren fenállott a *szentháromság szobor*, mely XVIII-ik században dühöngött pestis elvonulásának emlékére 1746-ban emeltetett. A vértanuszobor fölállítása előtt néhány évvel leszedték; jelenleg darabokban hever a régi temetőben. Arad város pénztárában egy alap kezeltetik »Szentháromság-szobor alap« cím alatt, melynek rendeltetése e szobor jó karban tartása s újra fölállítása lenne. (Lásd Lakatos Otto Arad története II. kötet 434—439. II.) A *Szent János szobrot* 1729-ben állították fel a sóház előtt, a mostani városház téren. 1870. óta a Szent-János téren áll. Az 1849-ik évi február 8-iki *uczai harcban elesett honvédek* (Mikolay Bertalan hadnagy és társai) *emlékére emelt szobrot* 1873-ik évi február 8-ikán leplezték le. 1895-ig a főúti sétány végén állott, azóta a honvédeknek a régi temetőben levő sírját ékíti. Egy gránit-obeliszkből áll, melynek tetején egy karrarai márványból készült nőalak van elhelyezve, mely fején falkoronával Arad városát ábrázolja s mely jobb térdére ereszkedve, koszorút helyez a hősök emlékére. A szobor közadakozásból s a készítő szobrásznak, Aradi Zsigmondnak, áldozatkészségéből létesült, aki azért csak 2000 frtot fogadott el.

A *vértanu-szobor* nem csak Aradnak, de az országnak is egyik legjelentékenyebb emlék-művét képezi. Történetét és leírását az 1890-ik évi október 6-án a Szabadságtéren történt leleplezése alkalmára kiadott Aradi Vértanuk Albuma, melyet a város közönsége s a Kölcsey-Egyesület megbízásából Varga Ottó tanár szerkesztett, igen részletesen tartalmazza. A szobor költségeit közadakozásból fedezték. 1867. jun. 15-ikén az »Alföld« 138. számában Tiszi Lajostól jelent meg a felszólítás, mely szerint emlékszobrot kell állítani a tizenhárom vértanunak. Az eszme visszhangra talált s Arad város közönsége, Atzél Péter polgármester elnöksége alatt, a gyűjtés megindítása céljából külön bizottságot választott. Ennek fölhívására az ország minden részéből, ha nem is gyorsan, de folyton érkeztek adományok, úgy hogy 1878-ban már a pályázatot is ki lehetett írni. A pályázati eredmény a várakozásnak teljesen megfelelt, a pályadíjat Huszár Adolf nyerte meg, de minthogy a pályázat nem minden föltételeinek tett eleget, művének némi pótlására szólíttatott fel. E felhívásnak Huszár Adolf készséggel eleget tévén, a szobormű kivitelével őt bízták meg, de azzal a kikötéssel, hogy a kivitelre elfogadott szobor mindaddig nem állíttatik fel, míg az elfogadott költségvetés szerint szükséges összeg, melyre biztos kilátás volt, össze nem gyűlik. Huszár Adolf pályanyertes szobor-tervének kivitele 93,000 frtba került volna, később azonban a szobor nagyobbra terveztetett s így annak költségei is tetemesen emelkedtek. A végleges megbízást Huszár Adolf 1883. decz. 29-én kapta meg, de már 1885. jan. 21-én meghalt. A képzőművészeti társulat ajánlatára ezután Zala Györggyel kötötték meg a szerződést, hogy Huszár alkotását ő vigye keresztül.

Az aradi vértanuk emléksobrának ércalakjai hatalmas gránit-talapzaton nyugszanak, tetőpontját Hungária alakja foglalja el, mely baljában paizsot és kardot tart, kinyújtott jobb kezével pedig koszorút emel. A szobor négy oldalán egy-egy allegorikus csoport van elhelyezve. A szobor elején levő két női alakból álló csoportozat az »Ébredő szabadság«-ot jelenti, baloldalt egy erőteljes fiatal férfi alakja a »Harczkészség«-et ábrázolja, jobboldalt pedig az »Áldozatkészség«- allegóriája foglal helyet, melyet egy nőalak képvisel; a szobor hátsó oldalát a »Haldokló harcos« csoportozata foglalja el, mely egy férfi és egy női alakból áll. E négy mellékalak a talapzat szélesebb első részének padkáján a főalakot tartó négyszögletes oszlophoz támaszkodva áll. A talapzat alsó szélesebb részének felső szegélyén a tizenhárom vértanu domborművű mellképei vannak elhelyezve, melyek a talapzat oldalát gyöngysorként övezik. A talapzat legalul két széles lépcsőzetbe megy át, mely az egészet körül veszi. A szobor úgy az egyes alakok kifejező volta és plastikus szépsége, valamint az egésznek összhangja által hatalmas művészi benyomást gyakorol a szemlélőre. Minden alakja olyan, mintha élne s e mellett magyaros is, a mi előnyösen különbözteti meg hazai szobraink legnagyobb részétől.

Emléktáblák a város több épületének falában vannak elhelyezve. Ezek egyike, melyet 1885-ben lepleztek le, Fábián Gábornak, a jeles író és műfordítónak lakóházát jelöli meg a Fábián-utczában. További három emléktábla örökíti meg a város egyes pontjaihoz fűződő szabadságharczi emlékeket; ez utóbbiakat 1896-ban helyezték el a millennium alkalmából. Ilyen tábla van a József fhg. úton levő Atzél-féle házon, hol Kossuth a szabadságharcz végnapjaiban egy éjet töltött; egy másik tábla a Kossuth-utczai népiskola falában, a harmadik a szín- és bérház szabadságtéri oldalán van elhelyezve, mind a kettő az 1849. febr. 8-iki utczai harc emlékére vonatkozik.